

СТУДЕНТТЕРДІ ШЕТЕЛДІК МӘДЕНИ ОРТАҒА ҚАЛАЙ ДАЯРЛАУ ҚАЖЕТ?

¹Сейдикенова А.С., ҚазҰУ доценті

²Жанасбаева Б. М. Дулати ат.ТарМУ аға оқытушысы
e-mail. seydikenova781022@yandex.ru

Түйін

2010- жылы Қазақстан ресми түрде Болон декларациясына қол қойғаннан кейін, европалық білім кеңістігіне енген 47- ел және европалық білім беру кеңістігінің тең құқылы мүшесі Орта Азиядағы алғашқы мемлекеттің бірі болды. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым Министрлігі халықаралық алмасуды жолға қоюдың шарттарын анықтады.

Бұл мақалада академиялық ұтқырлық бойынша Польшаға барған алғашқы қазақ студенттерінің бастан кешкен қиыншылықтары туралы айтылады.

Кілт сөздер: болон процесі, академиялық ұтқырлық, шетелдік, адамзаттық капитал, ұтқырлық капиталы.

Резюме

В марте 2010 года Казахстан официально присоединился к Болонской декларации и стал 47-м членом Европейской зоны высшего образования и первым центральноазиатским государством, признанным полноправным членом европейского образовательного пространства. Согласно к этой концепции Министерство образования и науки Республики Казахстан определил основные предпосылки для реализации международной мобильности.

В данной статье рассказывается о трудностях которые встречали казахстанские студенты во время пребывания в Польше по программе академической мобильности.

Ключевые слова: болонский процесс, академическая мобильность, иностранец, человеческий капитал, капитал мобильности.

Summary

In March 2010, Kazakhstan officially joined the Bologna Declaration and became the 47th member of the European Higher Education Area and the first Central Asian state recognized as a full member of the European educational space. According to this concept, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan has identified the basic prerequisites for the implementation of international mobility .

This article describes the difficulties encountered by Kazakh students during their stay in Poland under the program of academic mobility.

Keywords: Bologna process, academic mobility, foreigner, human capital, mobility capital.

1. Контекст. Қазақстан университеттерінде академиялық ұтқырлықты енгізу саясаты

Ұтқырлықтың дамуы біріншіден, адамдардың капиталдарын, жеке қорларын және жеке тұлғалардың кәсіби мүмкіндіктерін европалық және халықаралық еңбек нарығында байытатын құрал. Бірақ оның одан басқа яғни ұтқырлықтағы үміткерлердің айырмашылық санасын, тілін, басқа мәдениеттің ерекшелігін түсіне алу қабілетін дамыту, жаңа білімдерді игеру, тәрбиелеу мақсаты бар. Академиялық ұтқырлықтың саяси мақсаты- жоғары оқу орындарының бірыңғай еуропалық білім кеңістігіне ену және дүниежүзілік білім қорларын пайдалану. Көп айтылмайтын екінші экономикалық мақсаты- жоғары білім беретін мекемелер арасында байланысты кеңейту және бәсекелестікті арттыру. Осы мақсатты басшылыққа алған Болон процесі өзара мойындалатын академиялық дәрежелерді енгізіп, студенттер, оқытушылар, ғылыми қызметкерлердің академиялық ұтқырлығын олардың білім беру сапасын, ғылымдағы тәжірибелерін жақсарту үшін өз мақсаттары етіп алға қойды.

2012-жылдың наурыз айынан бастап Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі студенттердің міндетті академиялық ұтқырлығына және шетелдік профессорларды дәріс оқуға шақыру үшін арнайы қаржы бөлді. Қазақстандық университеттер тез арада шетелдік университеттермен байланыс жасап, келісім шарттарға қол қойып, бұл саясатты жүзеге асыруы тиіс болды. Алайда бұл бағдарлама бойынша ағылшын тілінің деңгейі жоғары, арнайы тілдік сертификаттары (IELTS, TOEFL) бар студенттерді табу біраз қиыншылықтар туғызды. Соған қарамастан, І.Жансүгіров атындағы

Жетісу мемлекеттік университеті Польшаның Варшава, Латвияның Рига техникалық университеттерімен келісім жасап, алғашқы академиялық ұтқырлық бағдарламасы бойынша студенттерді бір семестрлік оқуға жіберді. Студенттер құжаттарын жинау, тапсыру, қабылдаушы университеттермен байланыс жасау барысында көптеген түсініспеушіліктерге тап болды. Сонымен қатар, бағыт- бағдар, кеңес беретін, шетелдік тәжірибесі бар адамдардың көмегіне зәру болды. Одан басқа мәселе, оқуға бөлінген қаражаттың кешігіп келуі, шетелдік университеттердің қабылдау мерзімінен қалыс қалдырды. Ақырында студенттерді Польша мен Латвияның университеттері ғана оқуға қабылдауға келісім берді. БЖҒМ толығымен студенттердің барып келу, оқу, жатын орын шығындарын мойнына алды. Бұл мақаланың мақсаты осы мәжбүрлеп енгізген академиялық ұтқырлық саясатының салдары, кемшілігі мен пайдасын анықтау. Бұл қазақ студенттерінің оқудың арқасында жер ауыстыруына, басқа мәдениетпен танысуға, көзқарастарын кеңейтуге берілген жалғыз мүмкіндік еді.

Бірінші бөлімде жалпы ұтқырлық, академиялық ұтқырлық, шетелдік, актер концептілеріне осы сала бойынша зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, түсінік береміз. Содан кейін Польшада алты ай оқып келген студенттерге жүргізген сауалнама нәтижелеріне сүйеніп, студенттердің қандай қиыншылықтар көргенін, қандай білім қорымен қайтқандарын, осы тәжірибенің жеке бастары үшін қандай пайдасы болғанын баяндаймыз.

2. Академиялық ұтқырлық- жаңа парадигма

2.1. Академиялық ұтқырлық ұғымы

А. Гоар- Раденкович ұтқырлық концепциясы әртүрлі анықтамалар мен шындықтарды қамтиды. Ол көбінесе мынадай: білім беру, кәсіби ұтқырлық немесе миграция категорияларының аясында шын мәнінде өмірде бар ресми категорияларды жандандыру үшін қарастырылады. Бұл талдаулар мекенін ауыстыру жағдайындағы адамдарды қабылдаушы ұйымдар және компаниялар бір статуспен траекториямен шектеп тастады дейді[1:38]. Өз кезегінде В. Папатсиба ұтқырлықты кең мағынада тұлғаның орын ауыстыру және орнын өзгерте алу позициясы, мінезі деп түсіндіреді. Оның сөзінше ол әртүрлі формада кездеседі: географиялық, әлеуметтік, қалалық, ұлттық, халықаралық, ішкі, сыртқы, дара, ұжымдық, әртүрлі себептерге байланысты өзін қолдайтын, қажеттілікке байланысты, бірнеше себептерге, отбасылық, экономикалық, саяси, білім беру, кәсіби, арақашықтық пен ұзақтық үшін (көлемді қашық, ұзақтық) экономикалық алмасу негізінде, ақпараттық, мәдениет, ғылым, білім өнімдері ұтқырлық әрекет ету орнында жеке даралық әрекеті болса, бір жағынан едәуір кеңейтеді, екінші жағынан, әлеуметтік детерминизмді жеңуге тырысады[2:3].

Европалық комиссияның құжаттарында академиялық ұтқырлықтың мақсаты-«өзгені», жаңа тілдік, әлеуметтік, мәдени шындықтарды тану арқылы европалық сананы дамыту. Ол европалықтардың арасындағы өзара құрметтің дамуына және бүгінгі мен келешектегі салауатты европаның мүмкіндіктерін нығайтуға ықпал етуі тиіс. [3:34].

Э.Мюрфи Лежен болса, ұтқырлықты басқа деңгейде қарастырады. Оның ойынша ұтқырлық, әртүрлі ортаға бейімделе алатын, мекенін ауыстыру қабілеті бар адамның мінезі дейді. Ұтқырлық тек географиялық процесс қана емес, сонымен қатар, тілдік, әлеуметтік, психологиялық, кәсіби, жеке басынан өткерген үрдіс дейді. Кетуге шешім шығару, жаңа кеңістікке келу, біртіндеп тілдік, мәдени ортаға, жаңа кәсіби рөліне бейімделу, әлеуметтік қатынастарды бағындыру, даралықтың ауысуы бейімделуге, басқа тәжірибені табуды қажет етеді. Осы әр түрлі сатылар, тәжірибелер жаңа ұтқырлық тәжірибесін қалыптастыруға әкеледі.

Осылайша біз тек әртүрлі құрылымдармен ғана емес, сондай-ақ әртүрлі деңгейдегі дауға апаратын логикалық және әр түрлі ұйымдастыру, саяси, білім беру және жеке мәселелермен кездесеміз. [4:16].

2.2. Студент ұтқырлықтың тек актері емес, бейтаныстың бір түрі

А. Гоар Раденкович Гарфинкельдің этнометодологиясындағы, “әлеуметтік агент” терминінің орнына “әлеуметтік актер” терминін таңдай отырып, әлеуметтік актер әлеуметтік топтағы капиталдар мен ресурстарды игеретінін, өзінің бұрынғы әлеуметтік топқа тәуелді екендігіне қарамастан жаңа бейімделу стратегиясын, тәжірибесін игеретінін айтқан. Сондай ақ, әлеуметтік актерге білім беру саласында, тілді жетілдіру, халықаралық ұйымдарда орнын ауыстыратын кез келген жеке тұлға, студент, оқытушы, зертеушіні жатқызады.[5:11]

Зиммелдің ойынша “шетелдік” сол топтың бір элементі бөлігі кедейлер, әртүрлі ішкі жаулар. Шетелдіктің уақытша позициясы оның хронологиялық бірізділік пен қауіпсіздікті үйретуден алшақтығымен сипатталады. Бұл позиция оны бүгін мен ертең уақыты аралығына орналастырады: “шетелдік ол бір күні келіп, ертесінде қалып қалатын адам, және әлеуетті кезбеге айналады. Әлеуетті кезбе өзінің хронологиялық іс-қимылына сәйкес сипатталады: бүгін келіп, біраз уақыт қалып, ол ертең қайта кетуі мүмкін. Заманауи бейтаныс, шетелдік адам әлеуетті кезбеге жақындау, себебі ол өз бостандығын сақтай отырып, жаңа бағытқа кете беруі мүмкін [4:23]

Э. Мюрфи Леженнің пікірінше, “шетелдік студент” ең алдымен, жиһангер студент, уақытша шетелдік, жас шетелдік, шетелдік студент. Ол әртүрлі аспектіде әлеуметтік актерден бастап, тілді, шетелдік мәдениетті үйренуші ретінде қарастырылады. Жиһангер студент көп жағдайда уақытпен анықталған космополит немесе эмигранттың әлеуетті кезбесін білдіреді. Жастықтың сенімсіздігі ол үшін үлкен көкжиектерді ашады. Саяхатының ұзақтығы, ұтқырлық саяхатшының жаңа түріне басқаларды тануға, көзқарастарын қабылдауға үйретеді. Уақытпен шектелген ұтқырлық болса да оларға аз уақыт ішінде өздерін шетелдік ретінде сезініп, жеке даралығын сезінуге және басқа жердегі тәжірибені игеруге көмектеседі. Шетелдік басқа шекараны басып өткен, әртүрлі екі кеңістіктің ортасында жүрген адам. [4:16-45]

Рашэль Римердің концепсиясына сәйкес, шетелдік студент отандық студенттің орнын баса алмайды, ондай топтың құрамына ене алмайды. Шетелдік мәртебесі оған бұл мүмкіндіктерді бермейді.”Шетелдік болу”, жалпы түсінісуден тыс қалу, немесе, маған түсіндіре, сезіндіре алмауы, мен іздеген сөздерді таба алмауы, басқалар сияқты жасаған әрекетімді байқай алмауы дейді [7:74]

Өз кезегінде Г. Варро, “шетелдік” термині алғашқы кезекте студент ашатын жаңа елді, сол елдің адамдарын, студенттің өзін сыртынан қарауын білдіреді, миграцияға жақындығы, елін ауыстыруы, өз жерінен қашқытығы, өзін өзі қалыптастыру актісіне әсер етеді. Иммигранттан басты айырмашылығы ұтқырлықтағы студент еліне қашан қайтатынын біледі, ол келген жерінде жағымды мәртебеге ие және оған барлық мүмкіндіктер жасалған. (Папатсиба)

2.3. Ұтқырлық тәжірибесі және ұтқырлық капиталы

Бұл процессте “ұтқырлық” тұлғаны таныс емес жағдайларды игеруге даярлайды, шетелдік ортаға тез бейімделу үшін әдеттерді, басқаға деген ашықтықты, білімдерді бөлісуді, серіктесе жұмыс жасауды, мақсатқа қол жеткізу үшін мәселеден хабардар ете отырып әрекет жасауды үйретеді. [2:2]

М. Анкетилдің пікіріне сүйенсек, студенттердің көпшілігі бейімделуге үйренген, “басқаларды” қандай болса, сол қалпында қабылдауды үйренген, жүйеге сүйеніп, бірнеше емтихандар тапсырған, халықаралық достыққа куә болған, туристік жерлерді аралап, ой өрістерін кеңейткен. Студент көптілді, көпмәдениетті қоғамда әлеуметтік актер рөлін сомадаған, қарым-қатынасқа түсу қажеттіліктерін анықтаған. [8:7-13].

Алғашқы уақытта өзге елге келген студенттер мен жергілікті студенттердің арасындағы қатынастарға көңіл аударылған. Басқа елден келген эмоционалды-менталды

жағынан дайындалмаған студенттер үшін өзге мәдениетте қатарласа өмір сүру әрине қиын. [2:118].

Э.Мюрфи Лежен Зиммелдің идеясын басшылыққа алып, өз тарапынан адамзаттық капиталдың құраушысы жиналған байлықты, қорды білдіретін “ұтқырлық капиталы” терминін енгізді. Оның ойынша, бұрынғы ұтқырлықтың капиталдары мен тәжірибелері ең үлкен элементті құрайды, ол жастарға жеке ұтқырлық капиталын жасауға мүмкіндік береді. “Ұтқырлық тәжірибесі” шетелдікпен барлық байланысты, басқа елдегі сапарды білдіреді дейді. [Мюрфи 65]. Автор ұтқырлық капиталы негізгі төрт компоненттен тұратынын айтқан. Олар: отбасылық немесе жеке тарихы, бұрынғы ұтқырлық тәжірибелері, тілдік күзіреттіліктері, бейімделу тәжірибесі және тұлғаның ждара белгілері. Бұл өлшемдер ұтқырлық бойынша кеткенге дейінгі және келгеннен кейінгі тілдік, ғылыми, мәдени, даралық тәжірибелерін орын алмастыру тәжірибелері арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

3. Польшада академиялық ұтқырлық бойынша білім алып қайтқан студенттерге жүргізілген әңгімелесу анкетасына талдау.

3.1. Сауалнама. Методологиялық негіздері және корпусы

Біздің сауалнамамыз сапалы әдістің бір түрі, жартылай-ашық (semi-structuré) анкета. Біздің корпусы жасы 23-25 аралығындағы студенттер құрады. Олар ЖМУ студенттері, бір семестр Варшава (Польша) университетінде академиялық ұтқырлық бойынша білім алған. Бұл студенттерді таңдау себебім, олардың осы сапарға қалай дайындалғанын, қандай көмекке зәру болғандарын өз көзіммен көріп, куәгер болдым.

Жалпы 11 студент аталған университетте әр түрлі мамандықтар бойынша білім алды. Соның ішінде тек бесеуі ғана сауалнамаға қатысуға ниет білдірді. Сол уақытта мен өзімде зертеуші ретінде академиялық ұтқырлық жағдайында Швейцарияның Фрибург университетінде болған едім. Өз басымнан өткен оқиғаларды баяндау арқылы, студенттерді сөзге тарттым. Ол тәжірибем өздеріне деген сенімділікті күшейтіп, қорқынышсыз бастан кешкендерін баяндауға септігін тигізді. Сонымен қатар, бұл сауалнама тек менің зерттеу жұмысым үшін қажет екенін, анонимді түрде болатынына кепілдік бердім. Бұл сауалнама оңвй сұрақтар қою арқылы, өз оқиғаларын еркін баяндауға негізделді. Анкетаға жауап берген бес студенттің ішінде, үш студенттің жауаптары тұшымды, мазмұны жағынан бай болғандықтан соларға талдау жасауды дұрыс деп шештім.

Олар:

1. Шолпан, жасы- 25 те, экономика мамандығының 2 курс магситарнты,
2. Сабрина; жасы- 23 те, педагогика және психология мамандығының 2 курс магистранты;
3. Марина; жасы -25 те, мемлекеттік және жергілікті басқару мамандығының 2-курс магистранты.

Оларға төмендегідей сұрақтар қойылды:

1. Академиялық ұтқырлық бағдарламасына қатысу идеясы қайдан келді?
2. Академиялық ұтқырлықты қалай түсінесіз?
3. Осы бағдарлама бойынша құжаттарды даярлау барысында қандай қиыншылықтарға тап болдыңыз?
4. Европадағы білім беру жүйесінің бізден айырмашылығы қандай?
5. Сіздерді не таң қалдырды? Мәдени шок болды ма?
6. Академиялық ұтқырлықтан қандай пайда болды? Неге үйретті?
7. Сіздің ойыңызша академиялық ұтқырлық бойынша оқуға баратын студенттердің қажеттіліктер қандай?

Бұл сауалнаманың мақсаты студенттердің шетелде болып келгеннен кейінгі тәжірибелерін, білім беру жүйесі, мәдениеті, тілі, тұрғындары жайлы пікірлерін білу. Осы информанттардың анкеталарына талдау жүргізу үшін жоғарыда айтқан Э.Мюрфи Леженнің ұсынған төрт талдау категориясына сүйендік.

Олар: *кетудегі мотивациясы, ұтқырлықтағы бұрынғы тәжірибесі, тілдік, мәдени, әлеуметтік капиталдары, ұтқырлықтағы капиталын анықтайтын бейімделудегі алғашқы тәжірибесі.*

3.2. Польшада академиялық ұтқырлықпен болған студенттердің қабылдауы

3.2.1. Олардың тілдік және мәдени капиталы

Студенттердің ата аналарының шетелдік тәжірибесі жоқ. Өзгемен өзара түсінушілікті мақсат еткен академиялық ұтқырлықта өкінішке орай студенттерісіз тілдік және мәдени тұрғыда кедергілерге кездескен. Оның дәлелін **Шолпанның** жауабынан көруге болады:

«Бізге ешқандай тілдік қиыншылық болмайды. Барлық поляктар орыс тілінде сөйлейді деп айтқан. Алайда тек үлкен кісілер ғана орысша сөйлейді екен. Ал жастардың барлығы ағылшынша сөйлейді. Көшеде, дүкендерде қарым қатынас тек поляк тілінде. Бір нәрсе сатып алу үшін поляк тілінде сұрау қиын болды. Біз ым -ишарамен түсіндіруді үйрендік, түсіндіре алмаған кезімізде жылағымыз келді», - дейді. Біздің студенттер әкімшілік тарапынан берілген жалған ақпараттың құрбаны болған, яғни Польшаның кезінде Кеңес үкіметінің құрамында болғанда орысша сөйлегені алайда тәуелсіздік алғалы орыс тілін ағылшын тілі ауыстырғаны туралы ақпарат ескерілмеген.

Марина: *“Адамдар мүлде басқа. Біз өзімізді қорыққан балалар сияқты сезіндік. Бұл ортаға үйрену үшін бізге бір айдай қажет болды. Бұл жердегі білім беру жүйесі біздегіден жақсы, алайда мен өз елімде өмір сүргім келеді” - дейді.* Осы уақытқа дейін отбасымен бірге өмір сүрген қазақ студенттері үшін басқа елге барып, жалғыз өмір сүру қиынға соққанын көруге болады.

Ал **Сабрина** болса, Польшада қарапайым адамдардың ағылшынша сөйлемейтінін, тек полякша сөйлейтінін айтады. *«Басында біз ештеңе түсінбедік. Біртіндеп орысшаға ұқсайтын сөздерді таба бастадық, солайша күнделікті өмірге қажет поляк тілін үйрендік», - дейді.*

3.2.2. «Шетелдік» мәртебесінде болу- жалғыздық, көңіл қалушылық

Шетелдік жаңа елді ашу арқылы өз елінде ашады. Студенттер өздерінің үйренген отбасылық ортасынан кету арқылы жылдар бойы келе жатқан достық қарым қатынасынан да қол үзеді. Жаңадан келгендер басқалармен қатынасқа түсуге, өз ортасын жасауға мәжбүр болады.

Осыған байланысты **Шолпан:** *“Академиялық ұтқырлықтың алғашқы қарлығаштары біз олды. Сондықтан да көп қиыншылықтар кездесті. Кеңес алатын адам болмады. Бізді не күтіп тұрғанын білмедік. Жалғыз үмітіміз шетелдік университетте оқу еді. Варшава университеті бізді суық қарсы алды. Қазақ халқы “қонақ” десе жеген асын жерге қояды. Бар жақсысын қонаққа береді. Қонағына патшадай қарайды. Біз оқуымызды қазақша оқығандықтан, бірден ағылшынша сөйлеу қиын болды. Алғашында ағылшынша сөйлеуге қорықтық”, - дейді.*

Жападан жалғыз өз мәдениетінің аясында қалу қорқынышты. Оны жеңу үшін қонақ болып отырған елдің өмір сүру жағдайын, мәдениетін қабылдау қажет. Өзгеге ашылу қажет, бұл талпыныс сол ортаға енуге жағдай жасайды.

3.3. Әр түрлі академиялық жүйемен кездесу

Раймонд Каролдің айтуынша өзгенің мәдениетін түсіне алу үшін, алдымен біз өз мәдениетімізді, құндылықтарымызды, әлеуметтік тәжірибесін, көрінбейтін ақиқаттан хабардар болуымыз қажет дейді [9:213].

Осыған байланысты **Шолпан:** *«Европадағы білім беру жүйесінің деңгейі өте жоғары екеніне көз жеткіздік. Менің ойымша, студенттерді академиялық ұтқырлық бойынша жібермес бұрын, таңдау жасау керек», десе, **Марина,** әр оқытушы күнделікті презентация*

жасайды, аудиторияның бәрі қажетті құралдармен жабдықталған. Жұмыс жасауға қолайлы жағдай жасалған дейді. Бұл сөздері арқылы өз университеттерінде кездесетін кемшіліктерді айтты.

3.4. Академиялық ұтқырлық бойынша игерілген капиталдар

Шетелде өткізген бірнеше айда студенттер біраз нәрсені: басқа ортаға бейімделу, білім беру жүйесіне ену, тұрғылықты халықпен қатынасқа түсу, мәдени кодтарын білу т.с.с. үйреніп қайтқан. Оған студенттердің жауаптары дәлел.

Сабрина: «Мен еліме үлкен білім багажымен қайтам. Біз басқа елде өмір сүруді үйрендік. Польшадан басқа да мемлекеттерге саяхат жасадық. Ұтқырлық маған көзқарасымды, дүниетанымымды кеңетуге үлкен көмек берді. Мен өз бетімше өмір сүруді үйрендім десе, **Марина,** ұтқырлық маған өзге мәдениетті тануға, жаңа білім алуға көмектесті дейді.

Өзіміз байқағандай, академиялық ұтқырлықтың біздің студенттер үшін пайдасы көп. Алайда кездескен кемшіліктерді жою үшін бірлесе жұмыс істеген абзал.

Қорытынды

Бұл алғашқы ұтқырлыққа тек студенттер ғана емес, әкімшілік қызметкерлері де дайын болмаған. Соның салдарынан бақылау, ұйымдастыру жұмыстары өз деңгейінде жүргізілмеген. Халықаралық байланыстар бөлімі ақпараттық бюллетеньдер шығарып, студенттермен, қабылдаушы университеттермен жан жақты байланыс жасағанда ғана бұл кемшіліктер болмайды. Сондай –ақ ұтқырлық бойынша оқып келген студенттер өз тәжірибелерімен бөлісуі қажет. Шетелге жібермес бұрын қабылдаушы елдің тілі, салт-дәстүрі, мәдениеті туралы ақпаратпен қамтамасыз ету керек.

Әдебиеттер:

1. Gohard-Radenkovic, A. « La culture universitaire comme culture en soi ? », *TRANEL* n° 36, Oct., Communiquer en milieu interculturel, Yanaprasart, P. (éd.), Centre de linguistique appliquée, Université de Neuchâtel. 2001.- pp. 9-24.
2. Papatsiba, V. *Des étudiants européens « Erasmus » et l'aventure de l'altérité*. Berne: Transversales / Peter Lang. 2003.- 267p.
3. Dervin, F. et Byram, M. *Echanges et mobilités académiques. Quel bilan ?* Paris : Logiques sociales / L'Harmattan. 2008. 268p.
4. Murphy-Lejeune, E. *L'étudiant européen voyageur, un nouvel étranger*. Paris : Didier.-2003. P. 287.
5. Gohard-Radenkovic, A. *La relation d'altérité en situation de mobilité dans une perspective anthropologique de la communication*. Habilitation à diriger des recherches, sous la direction d'Yves Winkin, Université Lumière : Lyon II. 2006.- 626p.
6. Varro G. « Connaissance sans reconnaissance n'est qu'une ruine de l'âme (Préface), in Papatsiba V. *Des étudiants européens « Erasmus » et l'aventure de l'altérité*. Berne: Transversales / Peter Lang.
7. Rimmer R. Parcours d'étudiants en mobilité, in Paganini, G. *Différences et proximités culturelles : l'Europe*. Paris : Espace de recherches / L'Harmattan.- 2001. -pp. 65-81.
8. Anquetil, M. *Mobilité Erasmus et communication interculturelle une recherche-action pour un parcours de formation*. Berne: Transversales / Peter Lang. 2006. -357p.
9. Carroll, R.. *Evidences invisibles, Américains et Français au quotidien*. Paris : Seuil. 1987. .- 296p.